

Gruber Mihály

A SZOVJET–OROSZ RENDSZERVÁLTÁS FORDULÓPONTJAI

Vázlat az események értelmezéséhez¹

A Szovjetunió felbomlásának folyamata a 20. század egy olyan fontos gazdaságpolitikai és geopolitikai eseménye, amely újrarajzolta a kelet-közép-európai régió társadalmi és gazdasági térképét. Jelen tanulmány a szovjet-orosz rendszerváltás fővonalának meghatározó tényezőit és elemeit kívánja bemutatni. A szovjet rendszerváltás éveit két nagyobb időszakra bonthatjuk. Mindkettőt egy-egy markáns személyiség fémjelez: az egyikük Mihail Szergejevics Gorbacsov², míg a másik Borisz Nyikolajevics Jelcin³. A folyamato-

¹ A szovjet rendszerváltás folyamatát és főbb kérdéseit mind az orosz, mind a nemzetközi szakirodalom már alaposan feldolgozta. Lásd: Barszenkov, A. Sz.: Vvegyenyije v szovremennuju rosszijszkuju isztoriju. 1985–1991. Moszkva, 2002; Boffa, G.: Ot SZSZSZR k Rosszii: Isztorija nyekonszennovo krizisza. 1964–1994. Moszkva, 1996; Onyikov, L. A.: KPSZSZ: Anatomia raszpada. Vzgljad iznutri apparata CK. Moszkva, 1996; Pihoja, R. G.: Szovjetszkij Sojuz: Isztorija vlasztyi. 1945–1991. Novoszibirszk, 2000; Polinov, M. F.: Vnyesnyaja polityika SZSZSZR v period peresztrojki 1985–1991. Szankt-Petyerburg, 2001; Szogrin, V. B.: Polityicseszkaja Isztorija szovremennoj Rosszii: ot Gorbacsova do Putyina. Moszkva, 2001. Magyarországon a Magyar Ruszisztikai Intézet kiadásában számos jól használható elemző munka látott napvilágot, lásd: A peresztrojka vége? (kerekasztal beszélgetés). Budapest, MRI, 1991; A Szovjetunió vége? (Szakértői gyorsjelentés). Budapest, MRI, 1991; A rendszerváltás a Szovjetunióban a tények tükrében (1989–1991). Budapest, MRI, 1993; Jelcin és a Jelcinizmus. (szakértői jelentés). Budapest, MRI, 1993; Peresztrojka és tulajdonáthelyezés. Tanulmányok és dokumentumok a rendszerváltás történetéből a Szovjetunióban (1985–1991). Szerk.: Krausz Tamás–Sz. Bíró Zoltán. Budapest, MRI, 2003; oroszul: Jelcinscsina. Red.: Krausz Tamás. Budapest, MRI, 1993; Konyec Jelcinscsinyi. Red.: Krausz Tamás. Budapest, MRI, 1999. Éppen ezért a jelen tanulmány nem törekszik az események részletes bemutatására, csupán vázlatot kíván nyújtani a szovjet–orosz rendszerváltás értelmezéséhez.

² Gorbacsov, Mihail Szergejevics (1931) szovjet politikus. 1985 márciusától 1991 augusztusáig az SZKP főtitkára. 1990. március 15-től 1991. december 25-ig a Szovjetunió elnöke.

³ Jelcin, Borisz Nyikolajevics (1931–2007) szovjet, majd orosz politikus. Kezdetben a gorbacsovi peresztrojka lelkes támogatója. 1985-től a moszkvai pártbizottság első titkára, 1990 májusától az OSZFSZK Legfelsőbb Tanácsának elnöke. 1991 júniusától 1999 decemberéig az Oroszországi Föderáció elnöke.

kat néhány szimbolikus jelentőségű, fordulópontnak is tekinthető eseményen keresztül próbáljuk meg felvázolni.

Mihail Gorbacsov az SZKP élén

1985. március 11-én, Konsztantyin Csernyenko⁴ halála után a Szovjetunió Kommunista Pártjának főtitkárává választották az 54 éves Mihail Szergejevics Gorbacsovot. Ekkorra a Szovjetunió komoly gazdasági válság előtt állt. Pedig a szovjet gazdasági fejlődés 1975-ig alapvetően dinamikus volt – számos statisztikai adatot figyelembe véve az Egyesült Államokat is megelőzte. Ugyanakkor az 1970-es évek elején megjelenő új technológiák és húzóágazatok radikálisan megváltoztatták a gazdasági erőviszonyokat. Ehhez a gyors technológiai korszakváltáshoz a centralizált tervutasításos rendszerben működő szovjet gazdaság nem tudott megfelelően alkalmazkodni.⁵ A szocialista tervgazdaság már az 1970-es évek közepére kimerítette az extenzív gazdasági fejlődés lehetőségeit, mivel nem hajtotta végre a koszigini reformokat,⁶ s nem vette figyelembe a világ gazdaságban lezajló forradalmi változásokat. Tehát a technológiai-technikai forradalomra a Szovjetunió kevéssé reagált. A gazdasági összeomlás azonban még váratott magára, köszönhetően az 1973-as olajár-robbanásnak,⁷ amely lehetőséget biztosított a pazarló és kevéssé hatékony gazdaságpolitika folytatására és a reformok elodázására. A kőolaj és egyéb nyersanyagok exportjából a szovjet vezetés hatalmas többlet-

⁴ 1984. február 13-tól töltötte be az SZKP KB főtitkári tisztjét. 1985. március 10-én elhunyt.

⁵ Bene Krisztina: A Független Államok Közössége az integrációs folyamatok tükrében. BGF–KFI, Budapest, 2004, 11–14.

⁶ Alekszej Nyikolajevics Koszigin (1904–1980) szovjet kommunista politikus. 1964-től 1980-ig a Szovjetunió Minisztertanácsának elnöke. Nevéhez fűződik a hatvanas évek közepén elindított gazdasági reformsorozat, amelynek célja a szigorú, központilag irányított tervgazdaság decentralizációja és a vállalati önigazgatás kiterjesztése volt. Bővebben lásd: Barszenkov, A. Sz.–Vdovin, A. I.: Isztorija Roszszii 1938–2002. Moszkva, Aszpekt Pressz, 2003.

⁷ 1973-ban a jom kippuri háború hatására a kőolajat exportáló arab országok bojkottot vezettek be az Izraelt támogató országokkal szemben. A nyers kőolaj ára rövid idő alatt a négyszeresére emelkedett. Ez rövid távon óriási többletbevételt jelentett a szovjet államkasszájának, lásd erről: Karacuba, I. V.–Kurukin, I. V.–Szokolov, N. P.: Vibiraja szvoju isztoriju. "Razvilki" na putyi Roszszii. Moszkva, Kolibri, 2005, 580.

bevételekhez jutott, ám e jövedelmeket a szovjet gazdaság gyakorlatilag felélte.⁸ Mihail Szuszlov, Leonyid Brezsnyev és Konsztantyin Csernyenko még a sztálini érában szocializálódtak, ami jelentősen meghatározta gazdasági szemléletüket is. A szovjet vezetők két fő területre összpontosítottak: egyfelől a bevételeket a szociális igények kielégítésére fordították, másfelől a Szovjetunió külpolitikai befolyását akarták növelni. 1979. december 12-én döntés született az afganisztáni beavatkozásról,⁹ illetve rendkívül kedvező feltételekkel támogattak afrikai és más fejlődő országokat mind anyagilag, mind pedig természetben.¹⁰ Az 1980-as évek elején, Brezsnyev halála után a KGB éléről a párt főtitkárának választott Jurij Andropov számára egyértelművé vált, hogy a vezetés válságos állapota, a nehéz gazdasági helyzet, a szovjet politika és gazdasági fejlődés stagnálása hosszú távon összeomláshoz vezethet.¹¹

1. táblázat. A bruttó nemzeti termék átlagos évi növekedési rátái (1928–75)

Periódus	Szovjetunió	USA
1928–40	5,8%	1,7%
1940–50	2,2%	4,5%
1950–70	4,8%	2,9%
1975–85	1,8%	2,9%

Forrás: KOTZ, David –WEIR, Fred: Miért omlott össze a Szovjetunió? A pártelit akarta a kapitalizmust, nem a tömegek. *Eszmélet*, 10. évf. (1998) 38. sz., 52–61.

Andropov ezért az olyan fiatalabb kádereket támogatta – bízva lendületükben és új szemléletükben –, akik már a valamivel szabadabb hruscsovi idők-

⁸ A kőolajárak változásainak a szovjet gazdaságra gyakorolt hatásait Madarász Mihály tanulmánya elemzi a kötetben.

⁹ Pihoja, i. m. 2000, 349–358.

¹⁰ A CIA számításai szerint a szövetségeseknek (Kuba, Vietnam, Afganisztán, Nicaragua, Etiópia stb.) nyújtott szovjet pénzbeli segély 1988-ban már több mint évi 8 milliárd USD-t tett ki. 1980 és 1988 között összesen kb. 60 milliárd dollárral támogatták ezeket az államokat. Lásd: NIE 11-4-98, April 1989, Soviet Policy Toward the West: The Gorbachev Challenge, National Intelligence Estimate. In: *At Cold War's End: US Intelligence on the Soviet Union and Eastern Europe, 1989–1991*. History Staff, CSI, CIA, 1999, 247.

¹¹ Szabó Lajos Mátyás: A peresztrojka mint komplex reform létrejöttének folyamata. *Valóság* (1988) 4. sz.

ben nőttek fel. Andropov az ambiciózus Gorbacsovot szerette volna látni utódjául, ám 1984. február 9-én a Központi Bizottságban ekkor még többségben lévő konzervatívok az idős és beteg Csernyenkóra szavaztak, aki folytatta a brezsnyevi évek „megszokott” politikáját. 1985-ben azonban Csernyenko is meghalt. Ugyanebben az évben változás történt a gazdasági folyamatokban, így a fent említett gazdasági problémák és a bekövetkező olajáresés veszélybe sodorták a szovjet gazdaság stabilitását – igazolva azokat, akik a reformok, a szovjet gazdasági rendszer átalakításának szükségessége mellett szálltak síkra. A megújulás lehetőségét a párt nagy része ekkor már Mihail Szergejevics Gorbacsovban látta.

Ám Gorbacsov 1985-ben még nem rendelkezett kész reformtervvel. Sőt, Andropovhoz hasonlóan úgy gondolta, hogy kisebb helyesbítésekkel fenntartható a korábbi gazdaságpolitika. Erről árulkodik az első általa bevezetett törvény, amely az alkoholfogyasztás csökkentését célozta (1985. május 17.), abban a reményben, hogy így javíthatják a minőséget és a termelékenységet. Ám végeredményben ez az intézkedés megközelítőleg 57 milliárd rubel veszteséget okozott az országnak.¹²

2. táblázat. A Rubel/Dollár árfolyam-alakulása (1992–2001)

	1992. 01. 01.	1992. 12. 31.	1993. 12. 31.	1994. 12. 31.	1995. 12. 31.	1996. 12. 31.	1997. 12. 31.	1998. 12. 31.	1999. 12. 31.	2000. 12. 31.	2001. 12. 31.
Rbl/ USD	200,0	414,5	1,247	3,550	4,640	5,560	5,960	20,6	26,4	28,2	30,1

Forrás: *Rosszijszkij Sztatyisztjicseszkiy Ezsegodnyik 2001*, 657.

Szintén a termelékenységi kapacitás növelése végett a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsa rendeletet bocsátott ki az öt agrárminisztérium egyetlen nagy szervezetté (GOSZAGROPROM) való összevonásáról.¹³ Ez a radikális átszervezés azonban áttekinthetetlenné tette a központi szervek számára az agrárszektor, s megnehezítette a források elosztását, miközben nagy lehetőséget biztosított a párt helyi vezetőségeinek a megtermelt termékek saját célú felhasználására és saját pozícióik erősítésére. A szovjet vezetésnek korszerű gazdasági programra lett volna szüksége, de kevés olyan, a makrogazdaságot jól

¹² Barszenkov–Vdovin, i. m. 2003, 328–329.

¹³ Bene, i. m. 2004, 19.

ismerő közgazdász állt rendelkezésre, akik megtervezték és végrehajtották volna a gazdasági reformokat. Hogy Gorbacsov sem látta át a gazdasági veszélyforrásokat, az jól érzékelhető első meghirdetett programjából is. A „gyorsítás” (uszkokrenyje) a társadalompolitika és a gazdaság felgyorsítását jelentette, és hangsúlyos elemként szerepeltek benne a szociális juttatások és kedvezmények – így az egészségügy és az oktatási rendszer javítása, a fizetések és a nyugdíjasok szociális juttatásainak emelése. A pártfőtitkár a későbbiek folyamán szembesült azzal, hogy a szovjet gazdasági problémák gyökerei sokkal mélyebben vannak, mint ahogyan kezdetben látta őket.¹⁴

3. táblázat. A Szovjetunió GNP-jének növekedése 1986 és 1991 között

Év	A GNP növekedési rátája
1986	4,1%
1987	1,3%
1988	2,1%
1989	1,5%
1990	-2,4%
1991	-12,8%

Forrás: KOTZ–WEIR, i. m. 1998.

Az SZKP 1986. február 25. és március 6. között megtartott XXVII. kongresszusán Gorbacsov már nem a „gyorsításról”, hanem radikálisabb hangot megütve „átépítésről” (peresztrojka) beszélt, „szentháromsága” a gazdasági reformok, a Nyugathoz való külpolitikai közeledés és a nyilvánosság kiszélesítése volt. A program „szülőatyjának” Abel Gezevics Aganbegjant¹⁵ tekinthetjük. A főtitkár ekkor – korábbi elképzeléseit némileg módosítva – már átcsoportosításokkal és centralizációval akarta új pályára állítani a Szovjetunió fejlődését,¹⁶ koncepciója pedig a termelői önigazgatás volt. Elgondolása szerint a piacnál sokkal fontosabb a termelő, a munkás részvétele az irányításban. A központi állami irányítás és az önigazgatás közösen adta a peresztrojka

¹⁴ Uo. 15–16.

¹⁵ Aganbegjan, Abel Gezevics (1932) örmény származású szovjet közgazdász, a peresztrojka időszakában Gorbacsov egyik fő gazdasági tanácsadója. 1988-tól a Magyar Tudományos Akadémia tagja.

¹⁶ Barszenkov–Vdovin, i. m. 2003, 335.

hivatalos irányvonalát; az új program érintette a gazdasági és társadalmi szféra gyakorlatilag minden területét – az egészségügyet, az oktatást, az ipart és a mezőgazdaságot is.¹⁷

Ám a gorbacsovi vezetés szavahihetőségét nagyban aláásta az 1986. április 26-i csernobili katasztrófa és annak kezelése.¹⁸ Az atomerőműben bekövetkezett baleset megközelítőleg 14 milliárd rubel veszteséget okozott – és akkor még nem beszéltünk a pénzben nem mérhető emberi veszteségekről! Ráadásul a központi állami irányítás reformja és a termelői önigazgatás bevezetése megakadt, pedig mindezek az addigi andropovi reformokhoz képest is radikális változásokat hozhattak volna a gazdaság és a társadalom területén. Az előkészítetlenség mellett ebben kétségtelenül jelentős szerepet játszott egyrészt az, hogy a régi brezsnyevi politikai irányvonalat támogató konzervatív és idős generáció képtelen volt a megújulás elfogadására és végrehajtására, másrészt pedig nem volt megfelelően végiggondolva a reform társadalmi előkészítése sem.

A csernobili katasztrófa után Gorbacsov felismerte a káderproblémát, és nagyarányú személycserét hajtott végre. Leváltotta a Politikai Bizottság (PB) tagjainak 70%-át, a regionális titkárok 60%-át és hamarosan a KB tagok 40%-át is.¹⁹ Az új káderek közül kiemelkedett többek között Eduard Sevardnadze,²⁰ Anatolij Lukjanov,²¹ Alekszandr Jakovlev²² és Borisz Jelcin, akik meghatározták a peresztrojka további menetét.

1986 közepétől a vállalatok lehetőséget kaptak termékeik külfiacon való értékesítésére, a gazdaság élénkítése érdekében pedig egy 1986 novemberében kibocsátott törvény lehetőséget biztosított az embereknek a munka utáni ún. „maszokolásra”, ami pluszjövedelmet biztosítottak a munkások számára.

¹⁷ Krausz Tamás: A világrendszer és az önigazgatás a peresztrojka periódusában. A szocialista alternatíva bukásának történetéből: a belső és a nemzetközi komponens. Eszmélet, 9. évf. (1997) 33. sz., 97–138.

¹⁸ Barszenkov–Vdovin, i. m. 2003, 331–332.

¹⁹ Karacuba–Kurukin–Szokolov, i. m. 2005, 582.

²⁰ Eduard Sevardnadze (1928) grúz származású szovjet politikus. 1972–1985 között a Grúz Kommunista Párt Központi Bizottságának első titkára, 1985-től 1990-ig a Szovjetunió külügyminisztere. A rendszerváltás után, 1995–2003 között Grúzia elnöke.

²¹ Anatolij Lukjanov (1930) szovjet kommunista politikus. 1990–1991-ben a Legfelsőbb Tanács elnöke. Az Orosz Föderáció Kommunista Pártjának egyik alapítója.

²² Alekszandr Jakovlev (1923–2005) szovjet politikus, közgazdász. 1944 óta párttag, a peresztrojka fő ideológusa. 1987 júniusától az SZKP PB tagja.

1987 januárjára befejeződött a minisztériumok összevonása és a pártapparátus létszámcsökkentésének első szakasza. Ám a várt gazdasági eredmények elmaradtak. 1987. január 27-én Mihail Gorbacsov a KB plénuma előtt elismerte, hogy a peresztrojka a feltételezettnél nehezebben halad, a problémák sokkal súlyosabbak, mint képzelték. Gorbacsov meg szeretne volna fiatalítani a párt nómenklatúráját, de a reformok irányítása kicsúszott a kezéből.

Az említett személycserék után Gorbacsov meghirdette az új politikai irányvonalat, amely a „nyíltság” (glasznoszty) jelszava alatt vált ismertté. A főtitkár elképzelései kétségtelenül jelentősen eltértek a korábbi szocialista irányvonaltól. Ezt példázta a korporációs és a bérleti törvény elfogadása, amelyekben a privatizáció lehetősége is felmerült, és amelyek kedvezőnek tűntek, ám rövid távon katasztrofális eredménnyel jártak.²³ Ugyanakkor a glasznoszty felerősítette a tagállamok nacionalista érzelmeit, ami különösen a balti államokban és a Kaukázusban nyilvánult meg látványosan.²⁴ 1987-ben Gorbacsov megpróbálta társadalmi vonalon megerősíteni a párt ideológiáját az ún. „emberi értékek” doktrínájával – a béke megőrzésének, a lefegyverzésnek és az ökológiai katasztrófa elkerülésének programjával. Idővel a média és a szovjet értelmiség nyomására Gorbacsov e gondolkörbe beemelte az emberi jogok kérdését és a politikai demokrácia egyes elemeit is.²⁵ E javaslatok hatására formálódott meg a gorbacsovi ellenzék. A főtitkár által sugalmazott változásokat ugyanis egyszerre több irányból is bírálták. Gorbacsoval egyrészt azok álltak szemben, akik az államszocialista rendszer konzerválásában gondolkodtak, másrészt pedig azok, akik a később, Jelcin hatalomra kerülése után megvalósított/megvalósult félperifériás kapitalizmusban látták a jövőt. A „szocialista modernizáció” elgondolásával, „a szocialista piacgazdaság” vagy „piaci szocializmus” célkitűzéseivel operáltak, majd „megtértek” a nyugat-európai típusú polgári demokrácia és a „szabad piacgazdaság” eszméjéhez – élükön Borisz Jelcinnel.²⁶

A radikális „demokraták” (baloldaliak) tehát túlzott konzervativizmusa miatt bíralták a főtitkárt, míg a Jegor Ligacsov vezette irányzat (jobbolda-

²³ Barszenkov–Vdovin, i. m. 2003, 339.

²⁴ Például a Hegyi Karabahot övező grúz–örmény konfliktusban, lásd: Karacuba–Kurukin–Szokolov, i. m. 2005, 588–590.

²⁵ Bene, i. m. 2004, 17.

²⁶ Krausz, i. m. 1997.

liak) a túlzott radikalizmusa miatt kritizálta. Gorbacsov megpróbált a centrumban maradni.²⁷

Választások a Népi Küldöttek Kongresszusába és külpolitikai összefüggések

1987-től Gorbacsov a szabadságjogok növelésével kívánta „megtámogatni” a lassuló gazdaságot, remélve, hogy megindul a társadalmi mobilizáció. Csökkenteni igyekezett a visszahúzó erőként megjelenő nómenklatúra szerepét a közéletben, és olyan témákat vetett fel, mint a polgári jogok, a magántulajdonhoz való jog és a szabad választás lehetősége. Létrehozták a sztálini bűnök rehabilitációs bizottságát (rehabilitálták a Nobel-díjas író, Alekszandr Solzsenyicint),²⁸ de Gorbacsov élesen bírálta a brezsnyevi rendszert is, és teret kívánt engedni a szabad sajtónak és a társadalmi vitakluboknak. Politikai reformjai megvalósításához széles tömegbázist akart teremteni.

1988-ban, a párt XIX. pártkonferenciáján Gorbacsov felvetette a politikai rendszer reformját, a párt és az állam szétválasztását. Tervbe került a Parlament és a Népi Küldöttek Tanácsának létrehozása, ugyanakkor tovább csökkentette a belső állami apparátus létszámát. Ám a decentralizációval párhuzamosan a nómenklatúra helyi vezetői hamarosan önállósodtak, így a központi vezetés képtelen volt végrehajtani reformtörekvéseit.

1989 vált a fordulat évévé. Az 1985–1988 között felmerülő problémákra Gorbacsov nem tudta megtalálni a megfelelő választ. A folyamatosan romló gazdasági helyzet destabilizálta a Szovjetunió társadalmi rendszerét, ami nemzetközi téren a Szovjetunió szuperhatalmi pozíciójának meggyengülésé-

²⁷ A történelmi hagyományokat figyelembe véve némileg ellentmondásosnak tűnhet, hogy a (baloldali) kommunista párt szerepkörének fenntartóit nevezték jobboldalinak és konzervatívnak, míg a párt ellen fellépőket, akik végül tevékenyen hozzájárulnak a párt széteséséhez és az új kapitalista szabadpiaci gazdaság megjelenéséhez, radikális baloldaliaknak. Eleinte a Jelcin által vezetett, Leninre hivatkozó reformerek egy radikálisabb társadalmi önszerveződésre építő baloldalon gondolkodtak, lásd: Sz. Bíró Zoltán: Politikatörténeti vázlat a késői Szovjetunióról. In: Krausz–Sz. Bíró, i. m. 2003, 36–37.

²⁸ Solzsenyicin, Alekszandr Iszajevics (1918–2008) orosz író. 11 évet töltött börtönben és munkatáborokban. 1970-ben megkapta az irodalmi Nobel-díjat, a rendszert kritizáló munkássága miatt megfosztották szovjet állampolgárságától és kiutasították a Szovjetunióból. 1994-ben tért vissza Oroszországba.

vel járt. A belső helyzetet jól mutatták a népképviselői választások eredményei (1989. március 26.). Hetven év után először lehetett több jelölt közül választani az újonnan létrehozott Népképviselők Kongresszusának összehívásakor, a választókerzetek több mint kétharmadában kettőnél több jelölt indult. A jelcini „reformkommunista” képviselők hatalmas győzelmet arattak. Különösen jelentős volt a moszkvai választási eredmény, ahol Borisz Jelcin – akit a konzervatívok 1987-ben párttitkárként megbuktattak – megszerezte a szavazatok 90%-át, és komoly győzelmet aratott a fennálló rendszer vezetői fölött. A Jelcinnel szemben álló konzervatív párttagok más nagyvárosokban is – például Kijevben – súlyos vereséget szenvedtek. A Népképviselők Kongresszusának megválasztása az 1988-ban hatályba lépett alkotmányreform részét képezte. A kongresszus kétharmadát a lakosság választotta, egyharmadát pedig a társadalmi szervezetek delegálták, és a jövőben évente egyszer kellett üléseznie. A Kongresszus legnagyobb frakciója az ún. Régióközi Képviselőcsoport volt 400 taggal, akik a köztársaságok gazdasági függetlenségét, a központi vezetés decentralizálását és a magántulajdon elismerését tekintették legfőbb céljuknak. A kongresszus megválasztotta az államelnököt – az első Mihail Szergejevics Gorbacsov lett –, illetve a Legfelsőbb Tanácsot, amely egyfajta ügyintéző parlamentként funkcionált. Átalakították az államelnök hivatalát, továbbá megnövelték a végrehajtó hatalom függetlenségét a párttól. A cél egy demokratikus hatáskörű parlament létrehozása volt.²⁹ A népképviselő-választások eredményeképpen Jelcin hívei kerültek többségbe, míg több tagköztársaságban a helyi nómenklatúra tagjai győzedelmeskedtek. Közben folyamatosan kisebb-nagyobb tüntetések zajlottak a tagköztársaságok területén, illetve több helyen is nyíltan megfogalmazták elszakadási szándékaikat. Megjelentek a kommunista párton kívüli erők is, amelyek főképp a nacionalizmusból merítették legitimációjukat.

A belső irányítói szerepkör elvesztése mellett a nyolcvanas évek végén folyamatosan gyengültek a Szovjetunió nemzetközi pozíciói is. Egyrészt az afganisztáni válság rendkívül feszült helyzetet teremtett Kína vonatkozásában, aminek következtében – a kereskedelmi kapcsolatok beszűkülése mellett – a Szovjetunió kénytelen volt jelentős haderőt állomásoztatni az ázsiai határszakaszokon. Másrészt Ronald Reagan amerikai elnök a 80-as években „keresztes hadjáratot” hirdetett a kommunizmus ellen, és egyoldalú embar-

²⁹ Krausz–Sz. Bíró, i. m. 2003, 39–40.

gót vezetett be, ami tulajdonképpen a Szovjetunió 1970-es években folytatott expanzív külpolitikájára adott amerikai válasznak is tekinthető. A két szuperhatalom viszonya 1979–1985 között a hidegháborút idéző módon alakult. A megromlott kapcsolatokat jól szimbolizálta az 1980-as moszkvai, illetve az 1984-es Los Angeles-i olimpia kölcsönös bojkottja, továbbá, hogy Ronald Reagan első kormányzati ciklusában semmilyen szovjet-amerikai csúcstalálkozóra nem került sor. Gorbacsov mindenképpen szeretne volna mérsékelni a Szovjetunióra nehezedő külpolitikai és gazdasági nyomást, ezért már 1985-ben tárgyalásokat kezdeményezett a fegyverzetcsökkentésről az Egyesült Államokkal. Azonban sem a genfi tárgyalások, sem az 1986-os reykvíki konferencia nem hoztak jelentős eredményt. Változás valójában csak akkor következett be, amikor az amerikai vezetés számára nyilvánvalóvá vált, hogy a szovjetek elvesztették a fegyverkezési versenyt. A washingtoni és moszkvai találkozó után végül a máltai csúcstalálkozón sikerült jelentős áttörést elérni. 1989. december 2-án, néhány héttel a berlini fal ledöntése után Máltán találkozott Mihail Gorbacsov és id. George Bush, hogy megvitassák a gyors ütemben zajló kelet-európai változásokat, és felgyorsítsák a fegyverzetcsökkentési és kereskedelmi tárgyalásokat. A találkozót Bush javasolta még 1989 nyarán, amikor Magyarországon és Lengyelországban tett látogatást.

A máltai tárgyalások során Bush támogatást ígért a szovjeteknek a peresztrojkához és a kelet-európai reformokhoz, és mindkét vezető egyetértett abban, hogy ideje orvosolni azokat a feszültségeket, amelyek a hidegháborús időszakot jellemezték. Hosszan beszélgettek az afganisztáni helyzetről, de Közép-Amerika is terítékre került: az amerikaiak szóvá tették, hogy a salvadori gerillák valószínűleg a szovjetek által segített Nicaraguától és Kubától kapnak támogatást és fegyvert. Gorbacsov viszont tagadta, hogy a Szovjetunió amerikai hídfők létesítésére törekedne. A német kérdést illetően Gorbacsov ködösen, de semmiképp sem támogatóan nyilatkozott. A két német állam léte tény, mondta, megoldást majd az idő hoz. Bush ígéretet tett az ún. *Jackson–Vanik-kiegészítés*³⁰ eltörlésére is, ha a Szovjetunió liberalizálja kivándorlási politikáját. Ez a kiegészítés az Egyesült Államok által az egyes országoknak adományozható ún. „*legnagyobb kedvezmény elvét*” az emberi jogok

³⁰ A Jackson–Vanik törvénymódosítás a Szovjetunió kivándorlási politikájának változásához köti a legnagyobb kereskedelmi kedvezmény megadását a kétoldalú kereskedelemben. <http://1989.mti.hu/Pages/News.aspx?date=0628&ni=167006&ty=1> (2009.09.11.)

tiszteletben tartásához köti.³¹ A tárgyalásokat, amelyek mindvégig a sajtó teljes kizárásával zajlottak, közös sajtótájékoztató követte. Bush és Gorbacsov elmondták, hogy formális, napirend nélküli megbeszélést folytattak. Mind a ketten nagy jelentőségűnek ítélték a kelet-európai eseményeket. Megállapodtak abban, hogy 1990 júniusáig aláírják a stratégiai fegyverek korlátozásáról szóló szerződést (START) és 1990 végéig a hagyományos fegyverekről szóló megállapodást. Deklarálták, hogy mindkét fél lépéseket tesz a vegyi fegyverek globális betiltása érdekében, és fejleszteni fogják a szovjet-amerikai kereskedelmi kapcsolatokat.³²

A Szovjetunió meggyengülését ekkor már egyértelműen mutatta az is, hogy 1989 februárjában befejeződött a kivonulás Afganisztánból, másrészt csapatkivonások történtek több kelet-közép-európai ország területéről is. A hagyományos szovjet érdekérvényesítési mechanizmusok közül a tárgyalt időszakban került először napirendre a szovjet csapatok kivonásának, illetve a Varsói Szerződés alapos reformjának a kérdése. Bár bizalmas puhatolózások már korábban is történtek, a csapatkivonások ügye csak a kelet-európai reformok térnyerése és felgyorsulása után vált gyakorlati problémává. A Szovjetunió hat VSz-tag szövetségesé közül négyben – az NDK-ban, Csehszlovákiában, Lengyelországban és Magyarországon – állomásoztak ekkor szovjet csapatok. A kezdeményezés ugyan nem a szovjet vezetéstől indult ki, de megváltozott hozzáállásuk abban ragadható meg, hogy elfogadták a kérdés tárgyalásos rendezését. A szovjet csapatok kivonásáról először 1990 elején kötöttek szerződést az érdekelt felek. Elsőként a csehszlovák-szovjet megállapodást írták alá februárban, amit márciusban követett a magyar-szovjet egyezmény. A hasonló lengyel megállapodás aláírása csak később történt meg, mivel ez szoros összefüggésben állt az NDK-ban állomásozó szovjet csapatok kérdésével, illetve egyáltalán a német „kérdés” rendezésével (egyesülés). Az NDK-ból történő csapatkivonást szabályozó szerződést 1990. október 12-én írták alá. A csehszlovák és a magyar egyezmény gyakorlatilag hasonló nagyságrendű, 73 ezer, illetve 60 ezer szovjet katona kivonását irányozta elő, ugyanazt a határidőt, 1991. július 1-jét szabva meg.

³¹ Ez a lépés a Szovjetunió irányába 1990 decemberében meg is történt.

³² A szovjet–amerikai tárgyalások háttéréről lásd: Matlock, Jack F.: *Autopsy on an Empire: The American Ambassador's Account of the Collapse of the Soviet Union*. New York, Random House Publishing, 1995; Csernyajev, A. Sz.: *Seszt let sz Gorbacsovim: Po dnyevnyikovim zapiszjam*. Moszkva, Progressz–Kultura, 1993.

A Kelet-Európából történő katonai kivonulás lehetőségének felmerülése, annak a szovjet vezetés általi elfogadása és gyakorlati megindítása 1990-ben óriási jelentőséggel bírt a szovjet Kelet-Európa-politikában. Ezzel a döntéssel a szovjet vezetés először mondott le hagyományos, többször is alkalmazott érdekérvényesítési eszközéről, amely sokáig központi eleme volt a térséggel kapcsolatos szovjet politikának.³³

Gorbacsov belpolitikai sikertelenségét, a reformok lefékeződését, a tagállamok nacionalizmusának felerősödését, az országos sztrájkokat sikeres külpolitikájával akarta kompenzálni. Világos, hogy a szovjet vezető naivitása mellett a nyugati államok, elsősorban az Egyesült Államok és Nagy-Britannia hatalmi, geopolitikai érdekei érvényesültek. Az amerikai elnök megígérte Gorbacsovnak, hogy a NATO-t nem bővítik Kelet-Európában, sőt Kissinger egy ajánlatot is tett Moszkva felé, hogy vonják közös ellenőrzés alá a régiót.³⁴ Az angol és a francia kormány pedig elsősorban a leendő egységes Németország gondolatától ódzkodott, és mindent megtett annak érdekében, hogy az ne jöjjön létre. Ma már ismert, hogy egy esetleges szovjet katonai fellépés esetén a brit vezetés semleges maradt volna a térségben.³⁵ Végül Gorbacsov – bár béke Nobel-díjat kapott – külpolitikailag is sikertelenné vált.

1989 végén leomlott a berlini fal – a hidegháború szimbóluma – a máltai csúcstalálkozón pedig Gorbacsov lemondott a Kelet-Európa feletti ellenőrzésről is.³⁶ A szovjet vezetés azonban nem irányította, hanem csupán követte az eseményeket.

³³ Póti László: A szovjet Kelet-Európa politika a Gorbacsov-korszakban, 1985–1991. Doktori (PhD) értekezés, Budapesti Corvinus Egyetem, Nemzetközi Kapcsolatok Doktori Iskola, 1999, 113–114. <http://phd.lib.uni-corvinus.hu/136/> (2009-09-28)

³⁴ Lásd: Matlock, i. m. 1995, 191; Primakov, Jevgenyij: Nemzetközi kapcsolataink a XXI. század küszöbén: Problémák és perspektívák. In: Doktrínák és alternatívák. Az orosz külpolitikai gondolkodás 1992–1998. Szerk.: Kiss Ilona–Sakleina, Tatjana–Kortunov, Andrej. Budapest, COLPI, 1998, 35.; Anatolij Csernyajev feljegyzése az SZKP PB üléséről. (Gorbacsov jelentése a Háromoldalú Bizottsággal folytatott megbeszéléseiről.) 1989. január 21. In: Rendszerváltozás Magyarországon 1989–1990. Dokumentumok. Szerk.: Békés Csaba–Byrne, Malcolm. Budapest, National Security Archive–Hidegháború-történeti Kutatóközpont–1956-os Intézet, 1999.

³⁵ Paris feared new Germany after reunification. http://www.ft.com/cms/s/0/0c713ea2-9d7e-11de-9f4a-00144feabdc0.html?nclick_check=1 (2009-09-28); Thatcher, Gorbachev, Bush: read the secret Kremlin records. <http://www.timesonline.co.uk/tol/news/politics/article6829416.ece> (2009-09-28)

³⁶ Gorbacsov, M. Sz.: Godi trudnih resenyij. Moszkva, 1993, 173–197.

Ezzel párhuzamosan viszont egyre erősebbé vált Borisz Jelcin pozíciója. Jelcint 1990 májusában az Orosz Föderáció Legfelsőbb Tanácsa elnökévé, majd 1991 júniusában közvetlen szavazással Oroszország első köztársasági elnökévé választották. Ezzel gyakorlatilag létrejött a hatalom egy másik pólusa, fokozatosan háttérbe szorítva Gorbacsovot és követőit.

Mihail Gorbacsov lemondása és a Szovjetunió megszűnése

1990. június 20-án Gorbacsov elfogadta a Sztanyiszlav Satalin akadémikus által készített gazdasági programot.³⁷ A Satalin-terv néven ismertté vált „sokk-terápiás” program 500 nap alatt kívánta meghonosítani a piacgazdaságot a Szovjetunióban. Előírta a privatizációt és a decentralizációt, második lépésben pedig az árak felszabadítását és a gazdaság újrastrukturálását. Bár Gorbacsov megegyezett Jelcinnel a program megvalósításáról, a konzervatív erők ezt megakadályozták, és nem sikerült bevezetni a neoliberais reformcsomagot. A gazdasági visszaesés folytatódott, ami – a helyi nacionalista politikával együtt – még jobban elfordította a tömegeket a párttól. Megindult az SZKP tömeges elhagyása: 1990-re közel 1,8 millió tag lépett ki a pártból. Ez a fejlemény jól mutatja, hogy Gorbacsov centrumának politikai súlya gyakorlatilag teljesen megszűnt.

1991. március 17-én népszavazást tartottak a Szovjetunió integritásáról, amelyen a szavazásra jogosultak 76,4 százaléka (80%-os részvétel mellett) az államszövetség fenntartására voksolt. A népszavazás ugyan arról tanúskodott, hogy a társadalom nagyobb része nem utasította el a Szovjetuniót, ám Gorbacsov – világos program híján – egyre inkább defenzívába szorult, nem tudta ezt az eredményt politikai erővé transzformálni.

Jelcin a társadalmi elégedetlenségre támaszkodva az Oroszországi Föderáció elnökeként egyre erősebb hatalmat épített ki. Saját embereit ültette a moszkvai és leningrádi kulcspozíciókba. Egyik legfontosabb politikai törekvése az lett, hogy saját irányítása alá vonja az Oroszországi Föderáció területén lévő szovjet állami vagyont. Az ún. „departizációs” törvény segítségével ki-sajátította az Orosz Föderáció területén található párttulajdont, amivel döntő

³⁷ Satalin, Sztanyiszlav Szergejevics (1934) szovjet közgazdász. 1990–1991-ben az Elnöki Tanács tagja, az 500 napos reformcsomag kidolgozója. Az 500 napos programot lásd: Átmenet a piacgazdasághoz. Konceptió és program. Krausz–Sz. Bíró, i. m. 2003, 123–196.

csapást mért a kommunista párt struktúráira. Gorbacsov ezután másodszor is megpróbált kiegyezni Jelcinnel. Talán ez is közrejátszhatott abban, hogy 1991. augusztus 18-án a konzervatív irányvonalat képviselő pártvezetők puccsot kíséreltek meg ellene. Azonban néhány napos ténykedésük során³⁸ a puccsisták számos hibát követtek el. Nem zárták le a határokat; nem biztosították a hadsereg és a belügy fölötti teljes ellenőrzést a puccs megindításakor; noha Gorbacsovot elszigetelték, de legjelentősebb politikai ellenfeleiket – például Jelcint – nem tartóztatták le, és nem ellenőrizték a hírközlést sem.³⁹ E hibákat kihasználva, valamint élvezvén mind a hadsereg, mind a belügyi és rendvédelmi szervek számos egységének, illetve a moszkvai tömegnek a támogatását, Jelcin azonnal reagált, és rendeletével törvényen kívül helyezte a puccsistákat. Gorbacsov augusztus 22-én visszatért Moszkvába, ahol aláírta a kommunista párt feloszlatairól szóló dokumentumokat. A puccs pedig – céljaival éppen ellentétben – megadta az utolsó lökést a Szovjetunió felbomlásához.

Borisz Jelcin az így megszerzett politikai tőkéjét hatalma megszilárdítására fordította. Az elkövetkező hónapokban kidolgozták a tagköztársaságok kiválásának módját a Szovjetunióból, így az Orosz Föderációét is. Decemberben Belarusz, Ukrajna és Oroszország vezetői minden népszavazás vagy más, rendkívüli felhatalmazás nélkül aláírták a Szovjetunió felbomlásáról szóló egyezményt.⁴⁰ Az Oroszországi Föderáció örökölte meg a Szovjetunió gazdaságának több mint 65%-át (az állóeszközök 60%-át, a földgázkitermelés 80%-át, a kőolaj kitermelés 90%-át),⁴¹ ugyanakkor egy 1992 eleji megállapodás következtében magára vállalta a Szovjetunió kötelezettségeinek 100%-át.⁴²

³⁸ 1991. augusztus 18. és 21. között.

³⁹ A puccsról 1991 szeptemberében írt könyve tanúsága szerint Gorbacsov a Szuverén Államok Szövetségében gondolkodott, amelyben nyolc köztársaság jelezte biztosan részvételét: Oroszország, Belarusz, Üzbegisztán, Kazahsztán, Türkmenisztán, Azerbajdzsán, Tádzsikisztán, Kirgizisztán. Ukrajnáról Gorbacsov azt írja, hogy nem tudja elképzelni, hogy Ukrajna kiválására sor kerüljön, lásd: Gorbachev, Mikhail: 1991, *The August Coup*. HarperCollins Publishers, 1991, 72.

⁴⁰ Az ún. Belavezsai Megállapodást 1991. december 8-án írták alá.

⁴¹ Majoros Pál: Szovjetunió, avagy a birodalom szétesése. In: Világgazdaság és nemzetközi kereskedelem Szerk.: Fáyné, Dr. Péter Emese, KKF Budapest, 1993, 74.

⁴² Réthi Sándor–Munkácsy Gyula: Oroszország és FÁK. In: Közép- és Kelet-Európa a rendszerváltás után. Szerk.: Palócz Éva. Budapest, 2003. http://www.kopintalapitvany.hu/kutatas/EUfelz3_KKEurArszervaltasutan/Oresz-ofog.doc (2009-09-28)

Miután Gorbacsov egy nem létező államalakulat elnöke maradt, 1991. december 25-én lemondott mandátumáról. Ezzel a lépéssel gyakorlatilag is megszűnt a Szovjetunió.

A Népi Küldöttek Kongresszusának erőszakos feloszlatása

Az eddig vázolt fejlemények miatt a szocializmus mint rendszer teljesen elvesztette hitelét Oroszországban. Ám Jelcinnek is szembe kellett néznie ugyanazokkal a gazdasági problémákkal, mint korábban Gorbacsovnak, ezért 1991 októberében egy új gazdasági reformprogramot állítottak össze Jegor Gajdar vezetésével. A program három legfontosabb eleme a neoliberais „szentháromság”: a piaci liberalizáció, a dereguláció és a privatizáció volt. Segítségével 1992-re akarták megállítani Oroszország gazdasági visszaesését. A korábbi gazdasági reformokkal ellentétben Gajdar első lépésben az árakat kívánta felszabadítani, és csak utána látott volna hozzá a privatizációhoz és a „de-monopolizációhoz”.⁴³

A vezetés már az első lépcsőben az állami vállalatok igen jelentős hányadát privatizálta. Tervben volt számos nagy ipari komplexum, kereskedelmi vállalat és szolgáltató privatizációja is. 1992 júniusában Oroszországban a privatizáció gyors és ingyenes formáját választották, így az emberek az államtól csekket (*voucser*) kaptak, amit a privatizáció során felhasználhattak. A privatizációra azért került így sor, mert hiányzott a vállalati és lakossági fizetőképes tőkés réteg, a külföldi befektetők pedig nem tanúsítottak érdeklődést, de a döntésben közrejátszott az állami kézben lévő vállalatok hatalmas száma (240 ezer), valamint a folyamat maximális felgyorsításának szándéka is. A folyamatot azonban korrupciós botrányok és heves bírálatok kísérték.⁴⁴ Mintegy 150 ezer vállalat került magánkézbe, amivel megteremtődtek az orosz részvénytőke alapjai. Ugyanakkor a választott módszer nem segítette elő a külföldi befektetések beáramlását, s ez súlyos konfliktusok forrásává vált.⁴⁵ A vállalatok felvásárlásához szükséges források ugyanakkor jó, ha elérték a vállalat tényleges értékének 1%-át. Így katasztrofális „eredmények” születtek:

⁴³ Réti Sándor: Gazdasági transzformáció Oroszországban, 1992–2001. Tézis füzetek, 2009. http://www.doktori.econ.unideb.hu/download/pdf/tezisfuzetek/rethi_tezisek.pdf (2009-09-28)

⁴⁴ Radygin, Alexander: Privatisation in Russia: Hard Choice, First Results, New Target. London, Centre for Research into Communist Economies, 1995.

⁴⁵ Réti, i. m. 2009.

a gyorsított privatizációval sikeresen játszották át az állami vagyont magánkézbe, úgy, hogy a régi nómenklatúra a helyén maradjon. Ez annak volt a következménye, hogy hiányoztak az átlátható jogi normák és a megfelelő tőke, valamint a törvények érvényesíthetőségéhez szükséges intézményi háttér.⁴⁶ Így a privatizáció nem állította meg sem a gazdasági termelés csökkenését, sem pedig az árak növekedését.⁴⁷

4. táblázat. A kuponos privatizáció eredményei (1993–1994, db)

	1993. január 1.	1994. január 1.	1994. július 1.
Állami vállalatok száma	204 998	156 635	138 619
Privatizációs pályázatok	102 330	125 492	137 501
Elutasított pályázatok	5 390	9 985	11 488
Megvalósult privatizáció	46 815	88 577	103 796
Rt.-vé alakított állami vállalatok	2 376	14 073	20 298

A táblázati sorok mutatják, hogy az adott év elejére összesen hány privatizációs pályázatot adtak be, ezek közül hányat utasítottak el és hány vállalat privatizációja valósult meg. Forrás: GAJDAR, i. m. 1998, 440.

5. táblázat. Készpénzes privatizáció (1995–2001)

	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001
Vállalati privatizációk száma, db	6000	5000	3000	2583	595	320	kb. 300
Privatizációs bevételek	7,3 Bill Rbl	1,5 Bill Rbl	18,6 Bill Rbl	14,0 Mrd Rbl	8,3 Mrd Rbl	31,4 Mrd Rbl	kb. 10,0 Mrd Rbl

Forrás: *Rosszijszkij Sztatyisztjicseskij Ezsegodnyik 2001*, 327–329.; *Rosszija v cifrah 2002*, 168–171.

A gazdasági számítások nem váltották be a reményeket, a várt négyszeres ár-növekedés helyett az év végére huszonhatszoros lett az áremelkedés. A megtakarítások elértéktelenedtek, nagyon sokan a társadalom perifériájára kerül-

⁴⁶ Réti, i. m. 2009.

⁴⁷ Lásd erről bővebben: Petrov, Andrej: *Privatizálás a Szovjetunióban*. Budapest, MRI, 1991.

tek, a lakosság jelentős részének életszínvonala 50%-al visszaesett (az 1945–1948-as szintre). Ezzel egy időben romlott az egészségügyi ellátás színvonala, valamint a tömegközlekedési viszonyok, és nőttek a társadalmi ellentétek. A lakosság 40%-a a létminimum alatt élt.⁴⁸ Erre a Legfelsőbb Tanács azt követelte, hogy jelentősen emeljék fel az emberek fizetését. Ez a döntés azonban megállította volna a stabilizációs folyamatokat, ezért inkább az IMF-től vettek fel hiteleket.⁴⁹

6. táblázat. A fontosabb makrogazdasági mutatók alakulása (1992–2001 között az előző év %-ában)

	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001
GDP	85,5	91,3	87,3	95,8	96,9	100,9	95,1	105,4	108,3	103,8
Ipari termelés	82,0	85,9	79,1	96,7	96,0	101,9	95,0	111,0	112,0	104,9
Mezőgazdasági termelés	91,0	96,0	88,0	92,0	94,9	101,5	86,8	104,1	107,7	106,8
Mezőgazdasági termelés	91,0	96,0	88,0	92,0	94,9	101,5	86,8	104,1	107,7	106,8

Forrás: *Rosszjiszkij Sztatyiszticzeszkij Ezsegodnyik* 2001, 38.,
Rosszija v cifrah 2002, 32–33.

7. táblázat. Az éves infláció alakulása (1992–2001 között az előző év %-ában)

	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001
Fogyasztói árak	2.508,0	840,0	215,0	131,0	22,0	12,0	84,0	36,0	20,2	18,6

Forrás: *Rosszjiszkij Sztatyiszticzeszkij Ezsegodnyik* 2001, 38.,
Rosszija v cifrah 2002, 32–33.

Mivel az 1992-es, Gajdar által előkészített árliberalizálási programot Borisz Jelcin teljes mértékben támogatta, a parlament és a kormány konfliktusa a parlament és az elnök konfliktusává vált. 1993. február 8-án Alekszander Ruckoj elnökhelyettes is bírálta az elnöki politikát. A parlament az 1977-es alkotmányra hivatkozva – a Szovjetunió számos rendelkezése, törvénye és alkotmánya érvényben volt – felruházta önmagát a törvény- és alkotmánymódosítások jogával. Ezzel egy időre sikerült megfékezni a reformok végrehajtá-

⁴⁸ Csaba László: Az orosz gazdaságpolitika és gazdasági rendszer 1992–1996. Külgazdaság, (1996) 3.

⁴⁹ Az 1992–94 között felvett 6 milliárd dolláros hitelek mellett 1995-ben újabb 6,4 milliárd dollárt kapott Oroszország.

sát. Az elnök és a parlament folyamatosan egymást támadta. A parlament Gajdar lemondásában látta a megoldást, Jelcin viszont kitartott mellette és politikája mellett, mégpedig olyannyira, hogy a következő évben népszavazást kezdeményezett politikájával kapcsolatban, amelyet meg is nyert.⁵⁰

Jelcin ezután kidolgozta az elnöki hatáskör bővítését a parlamenttel szemben, amire viszont nem volt felhatalmazása. Szeptember 24-én a képviselők rendkívüli gyűlést hívtak össze, miközben a törvényhozás épületét körülvették az őket támogató szervezetek tagjai. Ruckoj alelnök végül általános sztrájkra szólított fel, nem fogadva el Jelcin javaslatát. Felfegyverzett támogatói elfoglalták a polgármesteri hivatalt, és megpróbálták behatolni az Osztankinói tévétoronyba. A hadsereg egyelőre kivárt. Ekkor Gajdar a demokrácia megvédésére szólította fel híveit Ruckojjal szemben. Felhívására mintegy 15 000 fős tömeg gyűlt össze. A rendvédelmi erők és a katonaság – valószínűleg látva a kontrasztot Ruckoj és Gajdar támogatói között – az utóbbi (és Jelcin) oldalára álltak. Végül Pavel Gracsov orosz védelmi miniszter jóváhagyásával október 4-én a hadsereg vérfürdő árán elfoglalta a Fehér Házat (a törvényhozás épületét), és „stabilizálta” a helyzetet.⁵¹ A legális parlamentet szétzavarták.

Jelcin ezt követően ismertette az új alkotmány tervezetét, elfogadására pedig népszavazást írt ki (1993. december 12).⁵² Ennek értelmében elnöki rendszer jött létre, ám nagyon „tág” jogosítványokkal, ami később az elnöki

⁵⁰ Az 1993. április 25-én megtartott, ún. négykérdéses népszavazás eredményei a következők voltak (az első két kérdésnél a résztvevők egyszerű többségére, a 3. és 4. kérdésnél – azok alkotmányos jellege miatt – az összes szavazásra jogosult egyszerű többségére lett volna szükség a kérdések elfogadásához): 1. “Megbízuk-e Ön az Orosz Föderáció elnökében, B. Ny. Jelcinben?” – Résztétel 64,18%; igen 58,66%; nem 39,20%. 2. “Helyesli-e Ön az 1992 óta az Orosz Föderáció elnöke és kormánya által folytatott szociális, gazdasági irányvonalat?” – Résztétel 64,08%; igen 53,04%; nem 44,56%. 3. “Szükségesnek tartja-e Ön, hogy az Orosz Föderáció elnöki tisztségére idő előtti választásokat írjanak ki?” – Résztétel 64,18%; igen 49,49%, az összes jogosult 31,71%-a, nem 47,14%. 4. “Szükségesnek tartja-e Ön, hogy az Orosz Föderáció népi küldötteinek tisztségébe idő előtti választásokat írjanak ki?” – Résztétel 64,15%; igen 67,16%, az összes jogosult 43,08%-a, nem 30,09%. Lásd: Deák András: A független Oroszország története. http://www.kulugyiintezet.hu/kulpol/kiadvany/egyeb/Gorbacsov_putyin.pdf (2009-09-28), 24–25.

⁵¹ Moses, Jonathon W.: Borisz Jelcin brumaire tizennyolcadikája. *Eszmélet* 8. évf. (1996) 29. sz., 165–181.; Szilágyi Ákos: Oroszország elrablása. Budapest, Helikon, 1999, 289–308.

⁵² 1993. december 12., résztétel 54,79%: “Elfogadja-e Ön az Orosz Föderáció alkotmányát?” – igen 56,61%, nem 40,29%.

hatalom fokozatos túlsúlyához vezetett. Ez a túlsúly három tényező együttes hatásaként jött létre: a bírói hatalom korlátozott, az alkotmánybíróság pedig gyenge volt; gyenge volt a törvényhozó hatalom, amely csak csekély mértékben tudta érdemben is ellenőrizni a végrehajtó hatalmat; az elnök jogköre erős volt, aminek köszönhetően aszimmetrikus viszony alakult ki az államfő és a törvényhozás között. Az elnök nevezi ki a kormányt, törvénytervezetet nyújthat be, megvétózhat döntéseket, feloszlathatja a parlamentet és rendeleteket bocsáthat ki. Hiába létezik az „impeachment” intézménye (az államfő leváltásának procedúrája), a mindenkori elnök gyakorlatilag elmozdíthatatlan.

Zárszó

Az 1985-ben kulminálódó gazdasági problémák, a külpolitikai helyzet és a kialakuló társadalmi válság a Szovjetunió megszűnéséhez vezettek. A bajok csíráit (magas államháztartási deficit, technológiai lemaradás, az Egyesült Államok aktív külpolitikai tevékenysége) már az 1970-es években is megtaláljuk. 1983-ra Andropov felismerte a Szovjetunióra nehezedő nyomás fokozódását, s tény, hogy politikájában számos kezdeményezést találunk mind a szovjet gazdaság megváltoztatására, mind pedig az államháztartás rendbetételére és az ebből fakadó bel- és külpolitikai problémák kezelésére. Ám elképzeléseinek végrehajtása, ha csak példaként egy elemet, a pártkáderek lecserélését nézzük, haláláig befejezetlen maradt. Utólag már kijelenthetjük, hogy a szovjet vezetés ezután következő halogató politikája végzetesnek bizonyult. A válságot még inkább elmélyítette a Ronald Reagan által gerjesztett külpolitikai szorítás, különösen a gazdasági és fegyverkezési verseny, amelyet a Szovjetunió végül elveszített.

A fennálló, elsősorban gazdasági problémákra válaszképpen csak 1987-ben kezdődött meg a gorbacsovi „demokratizálódás” folyamata. A gazdasági reformok véghezvitelében Gorbacsov egy újfajta politikát választott, annak reményében, hogy a folyamat irányítható lesz a számára. Ám eközben a szovjetnél jóval nagyobb források kerültek a helyi élitek kezébe, amelyek lehetőséget nyújtottak nekik saját hatalmuk növelésére – ugyanakkor a lakosság nagy részének életfeltételei romlottak. Hogy pontosan mikor tudatosította a helyi pártvezetés a *saját* gazdasági érdekeit, annak meghatározása mélyebb kutatásokat igényel, de tény, hogy a helyi nómenklatúrák – kihasználva a köz-

ponti vezetés gyengeségét, amely erre az időszakra teljesen elveszítette mozgalmi jellemzőit – visszatartották a forrásokat.⁵³ Sőt, hamarosan felismerték, hogy az így szerzett pozíciók megtartásához folyamatosan gyengíteniük kell a központi vezetést – ezt szolgálta a nacionalista kártya hatalmi okokból való kijátszása is. Elképzeléseik messzemenőig megegyeztek mind Nyugat-Európa, mind pedig az Amerikai Egyesült Államok külpolitikai érdekeivel. A Szovjetunióban meginduló folyamat az ország „első emberének” számító Gorbacsov számára irányíthatatlanná és megállíthatatlanná vált. Gorbacsov számos alkalommal tévesen ítélte meg helyzetét, nem biztosított lehetőséget olyan belső közösségi mozgalmaknak (termelői, munkás-szerveződéseknek), melyek belülről megújíthatták volna a Szovjetunió intézményrendszerét, ehelyett naivan olyan kül- és belpolitikai erőkre (Reagan, Bush, Jelcin) próbált támaszkodni, amelyek fölött gyakorlatilag semmi befolyása nem volt. Sőt, ezek a politikai erők gyakorlatilag saját érdekeik érvényesítésére használták fel a habozó pártfőtitkárt, aki nem rendelkezett a világpiaci kihívásokra és a belső válságra egyaránt adekvát gazdasági reformprogrammal, illetve nem készült fel és képtelen volt megfelelni a „glasznosztj” politikájából következő nemzetközi és hazai politikai kihívásoknak.⁵⁴

A külpolitikai engedékenységek – szemben az 1956-os és 1968-as beavatkozásokkal – lehetőséget biztosított a közép- és kelet-európai államoknak a rendszerváltásra, így a gorbacsovi politika tulajdonképpen a magyarországi rendszerváltozásnak is a legfőbb katalizátorává vált.

Ezzel párhuzamosan a Szovjetunióban a társadalom többsége nem értette és nem tudta feldolgozni a változásokat, a régi rendszer iránti bizalom elveszett. 1991-re, a közösség társadalmi frusztráltságát meglovagolva és saját hatalmi ambícióiktól vezérelve, a helyi elitek szétfeszítették a Szovjetunió struktúráját. A következő lépésben, a privatizáció során pedig mint az egyetlen, tőkével rendelkező belső csoportok felvásárolták a volt szovjet gazdaság összes jelentős szeletét, és ezzel perifériára szorították a társadalom összes többi szereplőjét. A helyi elitek így átvették a tagköztársaságok fölötti irányító szerepet, míg a társadalom többsége teljes apátiába süllyedt. Ez a helyzet az átalakuló politikai kultúrára is rányomta a bélyegét, és jelentős mértékben meghatározta a ma fennálló orosz rendszer arculatát.

⁵³ Krausz Tamás: A Szovjetunió története 1914–1991. Budapest, Kossuth Kiadó, 2008, 211.

⁵⁴ Szilágyi, i. m. 1999, 251–270.